

каарман» бар. Ал - акындын өзү. Бардык окуялар, көрүнүштөр, сезим-туюмдардын көп түстүү палитрасы же акындын сөзү менен айтканда, "чарчоолордун" баары өтө баамчыл, ойчул жана сезимтал лирикалык каармандын - акындын жан дүйнөсү менен жүрөгүн аралап өтүп, окурманга да ошол аркылуу жетет. Мындай поэтикалык гармонияга жетишкен акындар сейрек болсо, алардын эң залкарларынын бири Омор Султанов экендиги талашсыз чындык.

Колдонулган адабияттар:

1. Артыкбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы. – Бишкек, 2004.
2. Ибраимов К. Изденүүнүн зарылдыгы // Кыргызстан маданияты, 1977, -8-сентябрь.
3. Кыргыз адабиятынын тарыхы. А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Бишкек, 2017. VII том.
4. Султанов О. Адамдын турмушун кандайча баштап калдым. – Китепте: О.Султанов. Адамдын турмушу: ыр-роман. –Б, 2017, -296 б.
5. Султанов О. Чыгармаларынын көп томдук жыйнагы: Ырлар жана поэмалар. 2-том – Б.:Турар, 2015.

УДК 811.512.154

Искакова Э.С.

Ж.Баласагын атындагы КУУ

Искакова Э.С.

КНУ им. Ж.Баласагына

Iskakova E.S.

KNU J.Balasagyn

АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЖАНА ТАШКА ЧЕГИЛГЕН ЖАЗУУЛАРДАГЫ СЫН АТООЧТОРДУН ЖАЛПЫЛЫКТАРЫ ОБЩИЕ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В СОВРЕМЕННОМ КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ И КАМЕННЫЕ НАДПИСИ GENERAL DEFINITIONS OF ADJECTIVES IN THE MODERN KYRGYZ LANGUAGE AND STONE INSCRIPTIONS

Аннотация: Бул макалада азыркы кыргыз тилиндеги жана ташка чегилген жазуулардагы сын атоочтордун жалпылыктары кыскача салыштырылып берилет. Жазуулардагы өң-түстөрдүн берилиши, буга чейинки тил илиминде изилдениши тууралуу маалыматтар анализге алынат.

Аннотация: В данной статье кратко сравниваются общие черты прилагательных в современном кыргызском языке и каменных надписях. Будут проанализированы данные о представлении цветов в письмах, предыдущие исследования в области языкознания.

Annotation: This article briefly compares the common features of adjectives in the modern Kyrgyz language and stone inscriptions. Data on the representation of colors in letters, previous studies in the field of linguistics will be analyzed.

Негизги сөздөр: сын атооч, өң-түс, сөз, семантика, лексика, текст.

Ключевые слова: Прилагательное, цвет, слово, семантика, лексика, текст.

Keywords: adjective, color, word, semantics, vocabulary, text.

Сын атоочтор лексика-грамматикалык маанилери жагынан да, морфологиялык курулуш өзгөчөлүгү, башкача айтканда, сөз өзгөртүү, сөз жасоо жагынан да сүйлөмдөгү синтаксистик кызматы жагынан да өзүнө тиешелүү белгилери бар сөз топтору болуп эсептелинет [1., 277]. Ошондой эле, сын-сыпатты билдирүүчү сөздөр (сын атооч, этиш, тактооч сөздөр сыяктуу эле) дайыма өзүнүн маанилик көлөмүн өзгөртөт [5., 64]. Бул сын-сыпаттын заттык, сапаттык, сандык, убакыттык, таандык жана башка категориялардын белгилерин көрсөтөт. Негизинен чындыкты таанууда заттын сын-сыпат түшүнүгү, жаңы байланыш жана коммуникациянын жаралышы менен кеңейгендиги белгилүү. Сын атооч жана зат атооч менен берилген, заттын сын-сыпат грамматикалык түшүнүктөрү сапаттуу өзгөрдү десек болот. Мындай түшүнүктөр референттердин составынын кеңейиши менен зат ташка чегилген жазуулар менен салыштыруу аркылуу байкаса болот.

Маселен, эстеликтердеги жазууларда: **ач, аз, арык, ак, бош, бай, бек, боз, калың, кара, кары, кир, көк, кула, кызыл, семиз, сыңар, ток, түз, тың, узун, эркин** деген сыяктуу сын атооч сөздөр таптакыр өзгөрүүгө учураган эмес. Бул сын атоочтор V кылымдардан бери азыркы кыргыз тилинде да дал ушундай колдонулуп, жазылып келет. Сөзүбүз далилдүү болсун үчүн эстеликтеги жазуулардан бир канча мисал келтире кетели. Бул мисалдар аркылуу байыркы жазуудагы сын атоочтун жалпылыктары белгилүү болот деген ойдобуз.

Тонукукка арналган эстеликтен (эстелик 1897-жылы Е.Н.Клеменец тарабынан табылган. 1898-жылы жазуунун эстампакы менен сүрөтү тартылып, В.В.Радлов тарабынан которулган) [6., 82] бир канча сын атооч сөздөр кездешкен үзүндү мисал келтирели.

Семиз сын атоочу; Сакынтым: турук букалы, семиз букалы аркада билсер, - семиз бука, турук бука, тийин, билмез эрмис, - тийин. [6., 82]. Кыргызча окулушу: Ойлондум: торук (арык) букалары, семиз букалары аркада (экенин) билсе, семиз бука, торук бука деп, билбес эле деп, - канча ойлодум. [6., 86].

Түшүндүрмө сөздүктө эти толук, майлуу. Кой семизи койчудан (макал) [3., 284] деп берилген. Демек, жогорудагы мисалдардан улам семиз сын атоочу мал жандыктарга карата айтылган, малдын эти толук, эттүү, семиз, майлуу экендигин сыпаттаган, малдын абалын, кандай экенинен кабар берет. Чындыгында кыргыз эли байыртадан көчмөн эл катары жашоо өткөргөндүктөн, негизги жашоо турмушу мал жандыктар менен болгондуктан, малдын жакшы абалда болуусу кажет эле. Бүгүнкү күндө да түрк элдери, анын ичинде кыргыз элибиз да жакшы эттүү, семиз малга басым жасап, алар менен сыймыктанып, ошондой эле ар дайым этүү тамактар менен азыктангандыгы боюнча жогорку орунда турат. Байыркы жазууда семиз буканын айтылышы ушуга да байланыштуу болушу керек. Ошондой эле **семиз** сын атоочу эч кандай өзгөрүүсүз азыркы кыргыз тилинде колдонулуп келе жатат.

Кызыл, кара, узун; Түн удыматы, күнтүз олурматы, кызыл каным төкти (төкети?), кара терим йүгүрти, исиг күчиг бертим өк, бен өзүм узун йелмег йеме ыт(т)-ым ок [6., 85]. Кыргызча окулушу: Түн уктабай, күндүз отурбай, кызыл каным төгүп (төкети?), кара терим чыгарып, күч-кубатымды (ишти, күчтү) бердим мен, о, өзүм алыс (узун) жортуулдарга жиберип турдум, о [6., 90].

Узун жортуулга жиберүү, демек алыс жактарга да чалгындоо иштерин жүргүзүү жана кол салуу деген түшүнүктү берсе, калган эки сын атооч өң-түстү билдирет.

Бул тексттеги өң-түстү билдирген сын атоочтор өз орду менен колдонулуп, өң-түстү гана билдирбестен, көмүскөдөгү катылган ойду да билдирип жаткансыйт. Маселен, “кызыл

кан синтагмасы согуштук информацияны түз кабарлап, өзгөчө образ түзүп, эмоциялык жана физиологиялык функцияны аткарат” [7., 19]. Бул жакта кызыл каным төгүп дегенде каардуу душман менен салгылашуу, дайыма жоокерчилик өмүр сүрүү, элди коргоо, душмандарга кол салуу, согуш майданында тынбастан күн өткөрүү деген маанини түшүнө алабыз. Анын сөздүктөгү маанилерин карап көрөлү:

Кызыл: 1) Кандын ыраңындай түс.

2) Революциялык кыймылга тийишпүү, совет өкмөтүнө, советтик түзүлүшкө байланыштуу адамдар.

3) Көбүнчө көгүш түстөгү, ак түс аралаш жылкыга карата айтылат.

4) өтмө мааниде – эт

5) өтмө мааниде – бастырылып, бөлүнүп алынган эгин, таза дан [3., 69] деген негизги түшүнүктөргө ээ экендигин байкадык. Демек, кызыл сын атоочу бир гана түстү билдирбестен, бир канча маанини берет.

Экинчи сын атооч **“кара”** лексемасы бул контекстте “көп” маанисин туюндурат” [7., 19]. Тактап айтканда кара терим деген сөз айкашында, көп тер төктүм, көп тер агыздым дегенди билдирет. Демек, талыкпастан эмгектенүү, эмгек кылгандан чарчабоо, ар дайым кыймылда болуу. Бул түшүнүктүн негизги төркүнү ушул ийгиликке жетүүдө эч качан талыкпай, чарчабай башчылык кылып келдим дегендик.

Изилдөөлөрдүн негизинде сын атоочтордун маанилик өзгөрүүлөрү көп маанилүүлүк касиети менен эмес, анын жаңы лексика-семантикалык байланыштарды жарата алуусу менен да өзгөчөлөнөөрү белгилүү болду. Сөздөрдүн эмоционалдуу, баа берүүчүлүгү сөздүн белгилүү бир лексика-семантикалык, тематикалык топко тиешелүүлүгү жана бул топко тиешелүү сын атоочтордун мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнүн көптүгүнө байланыштуу келет.

Демек, өң-түс билдирүүчү сын атоочтордун тематикалык тобу, негизинен, семантикалык бир типтүүлүк жана эмоционалдуу бир тондуулук менен айырмалана алат. Ошондой эле, символ идеялык образдуулук менен так белгилөөнү талап кылат да, «жөн гана белгиленген шарттар» - сын атооч менен зат атоочтун айкашы – өң-түс билдирүүчү сын атоочтордун жалпы мазмуну ачылбайт. Мындай көрүнүштү изилдөөдө көркөм идеялык контекст жана анын тарыхый маданий байланышы өзгөчө мааниге ээ. Негизги оорчулукту өң-түс билдирүүчү сын атоочтордун семантикасында пайда болуучу «маанилик обертондорду» табуу үчүн жалпы масса колдонуп жүргөн сөз айкаштарды билүү. Анткени сөз көркөм контекстке түшкөндө ага баш ийип, бүтүндөй чыгарманын таасиринде каларын билебиз. Тексттеги сөздөрдүн байланышын ташка чегилген жазуулардан карап көрсөк:

1) Күл тигин Байыркун (ың **ак** адгырыг) бинипмоплайу тегди; бир эриг оюн урты, эки эриг удышру санчды; ол тегдукде Байыркунуң **ак** адгырыг удлыкын сыйу урты [6., 58]. Кыргызча окулушу: Күл-Тегин Байыркундан (алынган ак айгырды) минип опуруп тийди; бир эрди ок менен учурду, (окко) эки эрин да сайды, ал чабышта Байыркунун ак айгырынын жамбашы сынды.[6., 66].

2) Бир отуз йашыңа Чача сеңүнке сүңишдимиз; эң илки Тадыкын Чурың **боз** (атыг бинип тегди, ол ат анта). өлти. Акинти Ышбара йамтар **боз** атыг бинип тегди, ол ат анта өлти;[6., 57-58]. кыргызча окулушу: Жыйырма бир жашында Чача Сеңүң менен (Чача-Сеңүңдө?) сүңгүштүк (сайыштык) эң алгач Тадыкын-Чурдун боз (атын минип тийди, ал ат анда) өлдү. Экинчи жолу Ышбара-Йамтардын боз атын минип тийди, ал ат анда өлдү; [6., 66].

Келтирилген мисалдардагы **ак, боз** түстөрү түстүк атоо маанисинде колдонулду. Кээ бир учурларда контексттеги сын атооч лексикасынын маанилери ар башка маанини берип же болбосо сүйлөмдүн артында көмүскө маани берип калган учурлар кездешет. Маселен, жогоруда мисал келтирилген кызыл, кара, көк түстөрү түстүк мааниден тышкары кыйыр, өтмө маанидеги түшүнүк берип калды.

Жыйынтыгында сын атоочтун ташка чегилген жазуулардагы жана азыркы кыргыз тилиндеги жалпылыктары төмөнкүлөр:

1. заттын сын-сыпатын билдирет;
2. заттын өңүн-түсүн билдирет;
3. заттын тулкусун билдирет;
4. заттын формасын билдирет;
5. заттын көлөмүн көрсөтө алат.
6. Ошондой эле байыркы жазууда кездешкен - ач, аз, арык, ак, бош, бай, бек, боз, калың, кара, кары, кир, көк, кула, кызыл, семиз, сыңар, ток, түз, тың, узун, эркин [6., 29] деген сын атоочтор эч өзгөрүүгө учураган эмес.
7. Ар кандай абстрактуу сөздөргө карата сын атооч сөздөр;
8. Сын атоочту жасоочу мүчөлөрдүн да кездешет;
9. Салыштырма даражаны уюштура турган мүчө –сы+раак. [6., 30]

Жогоруда аталган жалпылыктар сын атооч сөздөрдүн азыркы кыргыз тилиндегидей эле ташка чегилген жазууларда алган орду жана заттын ар кандай абалын көрсөтүүдө сын атооч сөз түркүмүнүн ролу чоң, баа жеткис. Ошондой эле сын атоочтор жазууда “түрк уруусун даңазалоодо (көк түрк), согуштук сценалардын катышуучусунун – аттын түсүн сыпаттоодо, эл менталитетинин өзгөчөлүктөрүн чагылдырууда, геосимволикалык, саясий түшүнүктөрдү туюндурууда өз орду менен колдонулуп поэтикалык чыгарманын идеясын ачууга, образдар системасын жаратууда өбөлгө түзүп, көркөм сүрөттөгүч функция аткарган” [7., 19], - деген пикирди колдойбуз.

Ошондой эле, окумуштуу Т.Аширбаевдин: “...сын атооч сөздөрдү тексттен же сүйлөмдөн алып таштасак, мазмундун сапатына доо кетет, тексттин эстетикалык баалуулугу төмөндөйт, натыйжада тексттин таасир этүү мүмкүнчүлүгү жоюлат” [2., 30] – деген пикирин ырастайбыз. Андыктан оюбузду бекемдөө үчүн төмөндө мисал келтире кетели.

Күл-Тегинге арналган эстеликтен (1889-жылы Н.Я.Ядринцев тарабынан Орхон суусунун Кошо-Цайдам деген жерден табылган. 1891-жылы окумуштуу В.В.Радлов тарабынан изилдөөгө алынып, эстеликтин окулушу такталган) [6., 52] мисал келтирели. Алтун, күмүш, исигди, кутай буңсыз анча бирүр табгач будуң сабы сүчиг агысы йымшак эрмис; сүчиг сабын йымшак агын арып, ыраг будуныг анча (инче деп да окулат) йагутыр эрмис; йагру контукда кисре аныг билиг анта йүр эрмис эдгү билге кисиг, эдгү алп кисиг йорытмаз эрмис; [6., 53]

Кыргызча окулушу: алтын, күмүш, ичимдикти кытай кыйналбай-кысталбай мынча көп берип жүргөн табгач элинин сөзү таттуу, оозу (сөзү) жумшак эди (эле); таттуу сөзү менен, жумшак асылы менен азгырып ыраак калкты өзүнө мынча (ушунча) жакын кылды. Жакын конгондон кийин азгырма билим (бузукулукту) үйрөнүшпү. Эстүү, билги кишини, эстүү алп кишини буза албас; [6., 60-61]

Мына ушул эле тексттен сын атооч сөздөрдү алып салалы. Жалпыбызга түшүнүктүү болсун үчүн кыргызча окулушун колдонолу.

Алтын, күмүш, ичимдикти кытай кыйналбай-кысталбай мынча берип жүргөн табгач элинин сөзү, оозу (сөзү) эди (эле); сөзү менен, асылы менен азгырып ыраак калкты өзүнө мынча (ушунча) жакын кылды. Жакын конгондон кийин азгырма билим (бузукулукту) үйрөнүшпү. кишини, кишини буза албас;

Тексттен сын атооч сөздөр алынгандан кийин табгач элинин сөзү жана кишинин элеси жөн гана супсак, кунарсыз болуп калды. Жазуудагы сын атооч сөздөрдү орду менен пайдаланып, ошол учурду элестүү берген. Демек, сөз түркүмдөрдүн ичинен сын атооч сөз түркүмү жок текст толук маалымат бере албайт. Тилде грамматикалык жактан эч кандай өзгөрүү болбогону менен, текстте семантикалык жактан кемтик толук байкалды. Мисалдан улам төрт негизги кемчиликти көрсөтө алабыз:

- 1) айтылган ой же окуя тууралуу кеп чындыктан алыс сезилет;
- 2) семантикалык жактан кемтик байкалат;
- 3) кеп маанисиз, түшүнүксүз болот;
- 4) жазуунун эстетикалык боёктуулук, көркөмдүүлүк, таасир этүүчүлүк жагын бир топ эле басаңдатат.

Демек, жогоруда көрсөтүлгөндөй сын атоочтун семантикалык табиятынын мүмкүнчүлүктөрүнүн деңгээли ар кандай келет. Андыктан сын атооч сөздөр көркөм стилде гана эмес, илимий стилде да, публицистикалык стилде да, иш кагаздар стилинде да, сүйлөшүү стилинде да белгилүү тексттин негизги өзөгүн түзүп, ар бир стилдин өзгөчөлүгүнө жараша кеңири, жыш пайдаланылат. Анын натыйжасында тексттин көркөмдүүлүгүн, таасирдүүлүгүн, эмоционалдуулугун, баалуулугун жогорулатат. Жыйынтыктап айтканда ташка чегилген жазуулардагы сын атоочтордун пайдаланышы азыркы кыргыз тилиндегидей мааниге ээ экендиги аныкталып, узак убакыт өтсө да жалпылыктары сакталып калгандыгын көрүүгө болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Азыркы кыргыз тили., - Б.: 2015
2. Аширбаев, Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: морфологиялык жана синтаксистик стилистика [Текст]: жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу китеби / Т.Аширбаев; жооп. ред. А.Оморов. –Бишкек: 2001. – 3-китеп. -172 б.
3. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / түз.: Э.Абдулдаев, Д.Исаев. – Фрунзе: Мектеп, 1984. -624 б.
4. Мигирин, В.Н. Тил дисплей категорияларынын системасы катары [Текст] / Мигирин В.Н. -Кишинев: Штиинца, 1973. -. -237 с.
5. Мурзалиева А., М.Гапаровдун чыгармаларынын эстетикалык кудурети (сын атоочтун мисалында). -Бишкек: 2014.
6. Орхон-Енисей тексттери. –Ф.: “Илим”, 1982, 240 б.
7. Саматов К. Кыргыз тилиндеги өң-түс сөздөрүнүн лексика-семантикалык жана стилистикалык мүнөздөмөлөрү (диахрондук жана синхрондук аспекти) [Текст]: филол. илимд. докт. ... дис.: 10.02.01 / К.Саматов. –Бишкек, 2003. -330 б.